

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ НЕОДНОРІДНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Розглянуто аспекти і механізми формування державної політики України до представників інших етнічних спільнот у контексті державної безпеки. Визначено вплив реального досвіду і співробітництва з представниками інших етносів на формування етноконтактних елементів свідомості українців.

Ключові слова: *етнічний конфлікт, етнічна фрустрація, міжетнічна напруженість, національна ідентичність.*

Постановка проблеми. ХХ століття ознаменувалося не тільки розширенням кроскультурних зв'язків і об'єднанням Європи, але і розпадом багатонаціональних держав, агресивним націоналізмом і міжетнічними війнами, які значною мірою спростували гуманістичну ілюзію про планетарну свідомість і єдину людину.

Міжетнічні конфлікти стали поширеним явищем у сучасному світі. За даними Стокгольмського міжнародного інституту з дослідження проблем миру в Осло, дві третини всіх насильницьких конфліктів в середині 90-х років були міжетнічними. Розпад СРСР також супроводжувався гострими міжнаціональними, міжетнічними суперечностями і конфліктами.

Бурхливе зростання потенціалу міжнародної конфліктності на початку 90-х років було несподіваним. Співтовариство націй, що 45 років орієнтувалося на заборону ядерних викликів і досягло в цьому незаперечних результатів, виявилось погано підготовленим до адекватної відповіді на нову глобальну загрозу.

Через певні причини в Україні досі відсутня стратегічна орієнтація на попередження і врегулювання міжнаціональних суперечностей і конфліктів на основі перспективного формування економічних, правових, політичних і соціально-психологічних умов, що забезпечують інтеграційний розвиток цих процесів. Залишається орієнтація на тактичні сьогохвилинні цілі під час урегулювання конфліктів, на декларативне невтручання за сильного впливу на ухвалення політичних рішень поточних умов політичної боротьби у вищих ешелонах влади.

Водночас будь-які міжнаціональні суперечності, маючи в своїй основі реальне соціально-економічне і ідейно-політичне коріння, за їх

загострення до конфлікту набувають винятково важливого психологічного виміру. З психологічної точки зору, поведінка людей, які входять у різні групи і системи відносин, регулюється принципами цих взаємин на основі ідентифікації груп із цими відносинами: ідейно-політичними, економічними, професійними, національно-етнічними.

Мета статті – дослідити проблематику функціонування державної політики в галузі міжетнічних взаємин в Україні; визначити вплив соціальних змін у суспільстві на рубежі 90-х років на формування етноконтактних елементів свідомості українців; розглянути можливі засоби, що дозволяють коригувати державну політику в етнонаціональній сфері та уникнути загострень міжетнічної напруженості в українському суспільстві.

Стан дослідження. Із другої половини вісімдесятих і особливо в дев'яності роки провідним предметом дослідження закордонної етноконфліктології стала проблема подолання соціальних конфліктів, їх урегулювання й вирішення. До таких досліджень найперше належать праці Е. Азара, Дж. Александера, Ф. Дюкса, Дж. Коуклі, Б. Оліарі, Р. Макгаррі, М. Рабі, Л. Рангараджана, Дж. Річардсона, М. Росса, Дж. Ротмана, Дж. Рубіна, К. Руперсінгхе, Т. Саати, Дж. Толанда й ін. Сучасні закордонні роботи з етноконфліктології мають насамперед прикладний характер, і етап її розвитку в 1990-і роки можна позначити як прикладний, або технологічний.

Вітчизняна етнічна конфліктологія сформувалася з декількох інтелектуальних потоків, що існували до кінця 1980-х рр. По-перше, це група істориків і етнографів, які вивчали етнічні конфлікти і працювали чималий обсяг емпіричних знань про етнічні, етнорасові і етноконфесійні конфлікти в різних країнах світу. Йдеться про роботи Ю.В. Бромля, Е.А. Веселкіна, Л.М. Дробіжевої, І.І. Жигалова, В.І. Козлова, С.Я. Козлова, А.П. Корольової, М.Е. Крамарової, Е.М. Логинової, С.В. Михайлова, Ю.С. Оганисяна, М.І. Семиряги, В.А. Тишкова, С.А. Токарева, Н.Н. Чебоксарова й ін.

По-друге, це доволі численний контингент фахівців у сфері національних відносин радянського періоду, які звернулися до вивчення етнічних конфліктів через різке наростання етнічної напруженості й актуалізації багатьох раніше латентних етнічних конфліктів у нашій країні. У цьому зв'язку необхідно назвати імена Г. Агаєва, Ю.В. Арутюняна, Е.А. Баграмова, Т.Ю. Бурмистрової, М.Н. Губогло, Ю.Д. Дешерієва, В.Ф. Губіна, М.С. Джунусова, М.І. Ісаєва, К.Х. Ханазарова й інших. Чимало радянських учених у межах наявної тоді «ідеологічної ніші» намагалися виявити й проаналізувати протиріччя в національно-етнічному житті Радянського Союзу, розробляли пропозиції з поліп-

шення клімату міжнаціональних відносин у країні, добре знали закордонні дослідження в сфері етнічної й етнорасової конфліктології. Роботи цієї групи вчених були ідеологізованими, однак було б неправильно заперечувати в них наявність позитивного змісту.

Представники психологічного наукового співтовариства включали в об'єкт своїх досліджень психологію національних відносин, і якщо ще не мали можливості вивчати психологію реальних етнічних конфліктів у нашій країні, то, принаймні, виявляли й описували суперечливі механізми психології міжгрупових, у тому числі міжетнічних, відносин. У цьому аспекті треба насамперед назвати роботи В.С. Агєєва, Г.М. Андрєєвої, І.С. Кона, С.К. Рощина, Г.У. Солдатової, В.А. Сосніна, П.Н. Шихірева, А.К. Уледова й ін. У пострадянський період чимало представників психологічного знання в етнології зробили значний внесок у розвиток етнічної конфліктології, у дослідження динаміки етнічних конфліктів, розроблення заходів зі зниження етноконфліктної напруженості й постконфліктної реабілітації.

Низка етнопсихологічних робіт щодо особливостей розвитку міжетнічних взаємин створена російськими науковцями впродовж 90-х років. Зокрема, це праці Ю.П. Платонова, Л.Г. Почебут (1993), А.О. Боронєва, В.Н. Павленко (1994), Е.А. Саракуєва, В.С. Крисько (1996), Н.М. Лебедевої (1997), Т.Г. Стефаненко (1999).

Відповідно до постановки проблеми та аналізу стану дослідження проблеми автор висловлює твердження, що становлення незалежної української держави призвело до зміни в суспільних зв'язках, в тому числі щодо картини міжетнічної взаємодії. Етнокультурно неоднорідне українське суспільство містить потенційно небезпечні елементи взаємовідносин між окремими етнічними спільнотами. Державна політика в сфері міжетнічних відносин повинна враховувати історичний досвід взаємодії між етнічними групами та українським етносом.

Виклад основних положень. Одна з основних проблем міжетнічної напруженості в Україні полягає в тому, що Україна не є поліетнічною державою в класичному варіанті. Хрестоматійний варіант поліетнічної держави передбачає наявність етнічної більшості та низки етнічних меншин, що певним способом взаємодіють між собою. Водночас головна проблематика взаємовідносин у такому суспільстві полягає у векторі «більшість-меншості». Щодо випадку з сучасною українською державою слід констатувати відсутність єдиної монолітної етнічної більшості українців. Найімовірніше можна вказувати на кілька компонентів українського середовища, що через історичні, культурні, географічні особливості, спрямованість розвитку перебувають між собою у взаємовідносинах, що у багатьох випадках більш нагадують

стосунки окремих етнічних груп. Класичний приклад – взаємовідносини українців західних регіонів та українців східної України, особливо найсхідніших областей.

Ці компоненти українського середовища мають складні стосунки з етнічними меншинами. Узагальнювально в українському суспільстві немає домінувальної етнічної групи, що визначає національну політику щодо конкретної етнічної меншості. Відповідно етнічна меншина може відчувати різний вплив з боку представників компонентів української етнічної більшості [2].

Труднощі у формуванні державної політики щодо національних меншин у більшості полягають у впливові на неї відповідної політичної та економічної еліти, що певний відрізок часу знаходиться у владних структурах. А політична еліта насичується в основному представниками того чи іншого компонента української етнічної спільноти.

Унаслідок цього політика щодо міжетнічної напруженості не перебуває в стабільному розвитку. Можливо, формування майбутнього незалежного центру держави створить централізовану політику в цій сфері, що не зазнаватиме певних корекцій з боку тимчасового політичного прошарку.

Законодавством та структурою державного апарату України передбачене функціонування низки установ, що покликані вирішувати питання міграційної політики, міжнаціональної взаємодії, релігійної толерантності [2]. Але часом державні структури демонструють безпорадність у кризових ситуаціях і невміння виконувати свої безпосередні функції.

Однією з причин, що впливає на подібне функціонування, є певна політика благодущності та безпечності, що панує в українському суспільстві та у державних структурах. Укорінився стереотип про «неможливість перебігу» етноконфліктів в Україні.

Абсолютно не зважається на історичний досвід існування української етнічної групи, що не раз брала участь у подібних етнічних колізіях. Не враховуються обставини динамічності українського суспільства, що змінює свій демографічний склад, насичуючись представниками етносів, які до нині не були властиві українському суспільству.

Уявна «неможливість» етноконфліктних ситуацій породжує самозаспокоєність. Засоби масової інформації, проголошуючи таку доктрину, стверджують міф про «абсолютну толерантність» українців. Не знаходять державної підтримки наукові розробки, що покликані створити структурні моделі проходження міжетнічних конфліктів в Україні та засоби їх раннього попередження. Нерозуміння проблем міжетнічної проблематики у майбутньому може призвести до серйозних прорахунків у міжетнічному питанні.

Державна міграційна політика в Україні потребує перегляду і розроблення нових шляхів розвитку. Водночас акцентуємо на тому, що йдеться не про міграційну політику щодо осіб інших держав, що перебувають в Україні на постійне або тимчасове перебування.

Перебудова міграційної структури найперше повинна стосуватися питання внутрішньої міграції саме населення України. Нині спостерігається формування замкнених етнічних міні-середовищ, що визначаються усталеністю етнічного складу населення та відсутністю змішування через новоприбулих із інших регіонів.

Відома практика, широко використовувана в СРСР, передбачала постійний рух внутрішнього населення. Метою такого «змішування» був принцип побудови єдиного радянського народу без поділу за етнічними ознаками. Розроблена система розподілу після завершення навчальних закладів, перерозподіл кваліфікованої робочої сили на перспективні об'єкти промисловості спричиняли постійне проживання на новому місці, змішані шлюби, спільне проживання представників різних етнічних груп.

Простежується відсутність міграції населення України саме за такими принципами. Створився певний уклад життя громадянина України, що передбачає зростання, отримання освіти, одруження, працевлаштування тощо лише в межах невеликого територіального утворення, як правило, в межах кількох областей географічного регіону України. Природний рух фахових спеціалістів, випускників вищих навчальних закладів у край невеликий. Цьому сприяє відсутність саме державної політики, яка, крім основної мети щодо забезпечення функціонування економіки України, діяла б стосовно іншої – формування саме монолітного етнічного середовища замість суспільства, поділеного на своєрідні етнічні зони з власними шляхами розвитку.

Виняток становлять лише еміграційний рух за заробітчанською ознакою та доцентровий рух із різних регіонів до столиці України. Основною причиною таких міграційних потоків є соціально-економічні, що спонукають до пошуку праці та джерел заробітку.

Перший із зазначених еміграційних рухів спричинив до значних змін у свідомості пересічного українця щодо міжетнічної взаємодії. Попри низку абсолютно негативних факторів (відірваність від свого етнічного середовища, проблема роз'єднаних сімей, відсутність батьківського виховання в цих сім'ях тощо), здійснення спільної з представниками інших етнічних громад праці в країнах світу сприяє розробленню позитивного досвіду міжетнічної взаємодії.

На співжиття етнічних громад у сучасному українському суспільстві впливає історичний досвід взаємодії між ними. Абсолютна бі-

льшість претензій щодо стосунків між групами лежить у площині «відновлення історичної справедливості». Відсутність досвіду безпосередньої взаємодії між представниками різних етносів компенсується психологічними стереотипами, що формувались упродовж тривалого часу. Свідомість пересічного члена етнічної спільноти, починаючи з дитинства, формується за допомогою літературних джерел, загальноприйнятих уявлень, засобів масової інформації тощо [8].

Останні у багатьох випадках використовують звичні кліше, стверджуючи встановлену у суспільстві догматичну теорію щодо психологічних особливостей тієї чи іншої етнічної групи. Загальні риси такої політичної пропаганди на основі історичного матеріалу очевидні. Це – тенденційний і обмежений підбір документів і фактів, їх абсолютизація і розгляд поза історичним контекстом, теза про початкові і незмінні риси психології народу і національної ідеології звинувачення «ворожого» народу в цілому у всіх труднощах і трагедіях «свого» народу. Але така література не може подолати старі забобони, а виховує нові і стає перешкодою на шляху до гармонійних стосунків. Історики розпочинають убивати історію як науку, а маніпулювання історичною свідомістю в політичних цілях може призвести до критичних ситуацій.

Упродовж тривалого історичного періоду український етнос переживав різні етноконтактні ситуації з іншими етнічними групами. Водночас не всі ці ситуації проходили мирно та безболісно. Незважаючи на прийнятий у свідомості суспільства та науковій літературі принцип «мирного українця», в історичних аналах зафіксовані конфліктні ситуації, що відбувались із трагічними обставинами та з пролиттям крові. Відповідальність у таких конфліктах не варто сліпо покладати лише на протилежну сторону. У багатьох ситуаціях українці, яким традиційно приписують миролюбність, політичну апатію, відсутність агресивності, демонстрували уміння організуватись, виявити агресію та жорстокість.

Українське суспільство через свою поліетнічність становить середовище з потенціалом розвитку міжетнічної напруженості та вимагає уваги психологів і наукової розробки стратегії розвитку поліетнічного громадянського суспільства.

Становлення й розвиток багатонаціональної держави не може проходити безконфліктно. Суть лише в тому, в якій формі міжетнічна напруженість виявляється. Необов'язковим є перехід міжетнічних проблем із латентної в фазу активних зіткнень із елементами насильства.

Латентна (прихована) фаза міжетнічної напруженості існує в будь-якому, навіть найгармонійнішому суспільстві, де встановлено поділ на етнічні групи [8]. Сучасне українське суспільство в основному характеризується саме латентним станом міжетнічних взаємин.

Водночас латентний стан міжетнічної напруженості може стрімко змінитись. Такі зміни відбулись у колишньому СРСР, де латентна напруженість, за всієї зовнішньої благопристойності міжетнічних відносин, раптово виявила потужний вибуховий потенціал в умовах кардинальних соціально-економічних змін у суспільстві [11].

Етнічна фрустрація, тобто психологічний стан етнічної групи, характеризується втратою перспективи історичного розвитку, тривогою, невпевненістю у завтрашньому дні, почуттям безвиході [6]. В українському суспільстві елементи фрустрації спостерігаються тривалий час у взаємовідносинах не тільки титульного етносу та етнічних меншин, але і у відносинах між частинами титульного українського етносу. Внаслідок тривалих історичних умов Україна, поділена на дві частини, залишається перед проблемою двовекторності суспільного та політичного розвитку. Як результат – на побутовому рівні спостерігаються велика кількість випадків упередженого ставлення до жителів східних чи західних регіонів, використовуються давні стереотипи, нав'язані свідомості українців колишньою тоталітарною системою [7].

Те ж стосується взаємовідносин між титульним українським етносом і найбільшою етнічно меншиною – росіянами. Наслідки тривалої русифікації призвели до упередженого ставлення до співгромадян за мовною ознакою.

Необхідно визнати наявність в Україні конфліктних і конфліктобезпечних зон, що виникли на національному ґрунті. Це стосується ситуації в Криму, де відносини між кримськими татарами, що активно освоюють територію, яка колись належала їх предкам, і сучасним населенням Криму, що переважно складається з росіян [4].

Частковим випадком вираження міжетнічної взаємодії в Україні є релігійні (міжконфесійні) конфлікти. Релігійні конфлікти в Україні мають специфіку відповідно до психологічних особливостей українців. Проведений аналіз дав змогу встановити, що нині релігійні конфлікти в основному набули форм локальних конфліктів у сільській місцевості з активними фазами протистояння та захоплення культових споруд. Психологічні механізми проходження релігійних конфліктів аналогічні з міжетнічними конфліктами, тому можна зробити висновок про можливість застосування до релігійних конфліктів методик і засобів попередження міжетнічних конфліктів.

Негативне ставлення українців щодо інших етносів формується в основному не в результаті особистого досвіду спілкування та взаємодії, а під впливом засобів масової інформації та політичних технологій. Відкритість українського суспільства, поступова інтеграція в європейське співтовариство дозволяє зменшити гостроту міжетнічних взаємин, навіть якщо ці відносини тривалий час ґрунтувалися на конфліктних основах.

Одним із перспективних напрямів наукового пошуку щодо розробки механізмів попередження етноконфліктів є конфігурація систем моніторингу етноконфліктних ситуацій, що передбачає аналіз соціально-психологічної обстановки в регіоні, історичних передумов розвитку конфліктів, постійне відстежування розвитку подій в етноконфліктному регіоні. Одним із найдієвіших засобів раннього попередження між-етнічних конфліктів є розробка та використання систем і моделей прогнозування розвитку ситуацій міжетнічного протистояння.

Тому постає проблема незаангажованих наукових досліджень, що проводяться на державному рівні, покликаних провести всебічне дослідження причин, умов виникнення, особливостей проходження міжетнічних конфліктів упродовж останніх століть. Особливо унікальне значення матимуть психологічні дослідження, що передбачають аналіз соціо-психологічних причин цих конфліктів і наслідків їх проходження для формування свідомості сучасного українського суспільства.

Висновки. Негативне ставлення українців до інших етносів формується в основному не в результаті особистого досвіду спілкування та взаємодії, а під впливом засобів масової інформації та політичних технологій.

Акцент негативних етностереотипів українця спрямований не на реальний об'єкт щоденної суспільної взаємодії, а на етнооб'єкт із низьким етноконтактним потенціалом, що знаходиться за межами реальної співпраці.

Відкритість українського суспільства та поступова інтеграція в європейське співтовариство дозволяє зменшити гостроту міжетнічних взаємин, навіть якщо ці відносини тривалий час ґрунтувалися на конфліктних основах. Особливо це характерно для поступового зняття напружень в україно-польських взаєминах.

Подальші напрями досліджень передбачають вивчення, систематизацію та аналіз соціопсихологічних причин, умов перебігу, особливостей та психологічних наслідків міжнаціональних конфліктів, що простежувалися в Україні впродовж XIX–XX століть. Створена на основі фактичного матеріалу цілісна модель міжетнічного конфлікту, яка описує формування, розвиток та загострення міжетнічного конфлікту, дасть змогу в подальших дослідженнях стати фактичним матеріалом під час формування теоретичних основ психологічних засобів попередження та врегулювання міжетнічних конфліктів.

1. Українське суспільство 1992–2002 (соціологічний моніторинг) / за ред. Н.В. Паніної. – К.: ІС НАНУ, 2003. – 116 с.

2. Коваль О.А. Міжетнічні конфлікти у контексті національної безпеки України: теоретичні аспекти / О.А. Коваль // Стратегічна панорама. – 2000. – № 3–4.
3. Іжнін Ігор. Етнічний конфлікт і проблеми втручання / Ігор Іжнін // Вісник Львівського університету. – 2001. – Вип. 4. – С. 16–23.
4. Карась А.Ф. Громадянське суспільство: національна культура / А.Ф. Карась // Гуманізм та утвердження громадянського суспільства в Україні: збірник наукових праць. – Вип. 32. – Львів: Львів. обл. книжк. друкарня, 1995. – С. 43–49.
5. Довгунь Т. Етнокультурний ренесанс та громадянське суспільство / Т. Довгунь // Вісник Львівського університету. – Львів, 2002. – С. 32–38.
6. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология / Т.Г. Стефаненко. – М.: Институт психологии РАН, 1999. – 320 с.
7. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности / Г.У. Солдатова. – М.: Смысл, 1998. – 389 с.
8. Гостев А.А. На путях становления отечественной конфликтологии / А.А. Гостев // Психологический журнал. – 1996. – № 2. – С. 110–128.
9. Этничность и этническое насилие: противостояние теоретических парадигм // Социологический журнал. – 2003. – № 3. – С. 118–121.
10. Brown, Michael E., Owen R. Cote, Jr., Sean M. Lynn-Jones. Nationalism and Ethnic Conflict – Revised Edition: An International Security Reader. – Cambridge, Mass.: MIT Press. – September, 2001.
11. William T. Johnsen Pandora's Box Reopened: Ethnic Conflict in Europe and Its Implications // Strategic Studies. – December, 1999.

Семенов Н.М. Психологические особенности этнокультурной неоднородности украинского общества в контексте национальной безопасности

Рассмотрены аспекты и механизмы формирования государственной политики Украины относительно представителей других этнических общин в контексте государственной безопасности. Определено влияние реального опыта и сотрудничества с представителями других этносов на формирование этноконтактных элементов сознания украинцев.

Ключевые слова: *этнокультура, межэтническое противоречия, этническая группа, украинское общество.*

Semeniv N.M. Psychological features of ethnic heterogeneity of ukrainian society are in context of national safety.

In clause are considered aspects and mechanisms formation of public policy of Ukraine to representatives other ethnic communities in the context of state security. Certain influence real experience and cooperation with representatives of other ethnoses on formation ethnocontact elements of consciousness ukrainians.

Key words: *ethnic conflict, ethnic frustration, interethnic tension, national identity.*